

İbn Himmât ed-Dımaşkî ve Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-Mustalah Adlı Eseri

İbrahim HATİBOĞLU, Prof. Dr.*

Giriş

Muhtasar tarzı eser te'lifi, özellikle ilim tahsiline yeni başlayanlar için ezberlenmesi kolay olup, ileri metinlerin anlaşılması için temel teşkil eden bir mahiyet arz ettiği için, kadîm bir te'lif üslûbu olarak, bütün ilim dalları için tatbik edilen bir yöntem olmuştur. Böyle bir yöntemle, gerek alanın temel konularının tespiti, gerekse çok geniş ileri metinlerin tartışma zeminini daha tahsil hayatının başında fark etmek, ilim talebesini cesaretlendirici bir mahiyet arz etmektedir.

Özellikle hadis usûlü eserlerinin te'lif tarzının keyfiyeti ve geçirdiği merhaleler, söz konusu eserlerin muhtevâ zenginliği ve te'liflerindeki gelişimi izlemek açısından işe muhtasar eserler ile başlamak ve buradan hareketle meselelerin izini sürmek usûlün iç bütünlüğünü idrak açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu gelişim ve muhtevâ zenginliğinin tespitinin bir yolu da, mesele esaslı olarak, sonraki dönem eserleri ile muhtasarlar arasındaki ilişkiyi kurabilmektir. Öte yandan, te'lif edilen bu tür muhtasarların, diğer yakın usûllerle, dil- belâgat metinleriyle ve aklı ilimlerle muhtevâ ve yöntem açısından mukayesesini ve eserler arasındaki vazgeçilmez ilişkiyi de bu sayede izleme imkânı sunduğu da bir vakiadır.

Üzerine sayısız eser te'lif edilen İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhtebe'tü'l-fiker fi muhtasari ehli'l-eser* adlı muhtasarını yaklaşık üçte bir nisbetinde ihtisâr eden İbn Himmât ed-Dımaşkî de Hanefî bir âlim ve muhaddis olarak, bir Şâfiî âlimin eserini ihtisâr etmiş ve eserine *Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-mustalah* adını vermiştir. Mü'ellifi ve muhtevasından kısaca bahsedilecek olan aşağıdaki eser, müellifin muhtasar yazma hususunda ulaştığı zirveyi göstermesi bakımından

* Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, YALOVA
ihatiboglu@hotmail.com

da ihtisar geleneğinin güzel bir örneğidir. İbn Himmât, eserini, muhtasar olması hasebiyle mübhemliğinin farkında olarak, yine kendisi şerh ve haşiyeye yazmak suretiyle daha anlaşılır hâle getirmiştir. *el-Hulâsa*'da tamamen *Nuhbetü'l-fiker*'i ihtisar ettiği için, 'Hanefî' mezhebine mensûbiyyetini eserine yansıtmazken, yazdığı şerh ve hâşiyelerinde mezhebinin mahiyetine uygun katkılar sağlamıştır. Öte yandan Osmanlı ulemâsı arasında Himmetzâde olarak da anılan İbn Himmât ed-Dımaşkî muttasıl isnadla icâzet geleneğinin Osmanlı ulemâsı arasında da yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.¹

Hayatı

Yaşadığı dönemde, muhaddis-i İstanbul ve müsnid-i İstanbul olarak da tanınan ve dedesinin lakabı olan Himmât'a nisbetle İbn Himmât diye meşhur olan, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Hasen b. Muhammed ed-Dımaşkî'nin (1091-1175) kadîm muhaddislerin geleneğine uyarak tahsil ve tedris sürecinde Dımaşk'dan başlayıp, Dimyat, Kahire, Mekke ve Medine ile devam eden ilim yolculuğu Pâyitaht İstanbul'da son bulmuş;² buralardaki birikimini ve ilmi icâzetlerini hicrî 1135 senesinde geldiği ve aralıklarla bulunduğu Üsküdar'da talebelerine ulaştırmıştır. On yıl kadar burada çeşitli cami ve medreselerde İslâmî ilimlerin her alanında dersler okutan İbn Himmât, daha sonra saltanatın makarrı olan İstanbul yakasına geçmiş ve Ayasofya'da Mahmûdiye Külliyesi'nde ders okutmaya ve vaaz ü nasihatte bulunmaya başlamıştır. Burada pek çok talebe yetiştiren ve pek çok kimseye icâzet veren İbn Himmât yaklaşık kırk sene yaşadığı İstanbul'da 1175 senesinin sonunda vefat etmiştir. Yaklaşık seksen yıl yaşayan ve esasen Türkmen asıllı olan İbn Himmât uzun süren ömrünün de bereketiyle, ömrünün ilk yarısında elde ettiği birikimini Pâyitaht'ta zenginleştirerek yaygınlaştırmıştır. Bu sayede, muhtelif eserlerin icâzet silsilesinde ismine yer verilmiştir.

İbn Himmât, sözü edilen eseri dışında, *Şerhu Hulâsati'n-Nuhbe, Netîceti'n-Nazar fi 'ilmi'l-eser ve Kalâidü'd-dürer 'alâ Netîceti'n-Nazar* adlarıyla da hadis usûlüne dair eserler te'lif etmiştir. *Hulâsa* dışındaki eserlerinde, özellikle Hanefî mezhebine mensûbiyyetinin ve Osmanlı ilim geleneğinin en önemli temsilcilerinden birisi olduğunun izlerini görmenin mümkün olduğu ve kendisinden önceki usûllere vâkif olduğu sözü edilen eserler tetkik edilince hemen fark edilecektir. Bu vasfı dolayısıyla, İbn Himmât'ı hadis usûlü geleneği içerisinde,

¹ Kadir Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, Konya 2015, s. 63-102.

² İbn Himmât'ın hayatı, hocaları ve icâzetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Ayaz, "XVIII. Yüzyılda Hanefî bir Muhaddis; İbn Himmât ed-Dımaşkî'nin Mısır ve Hicaz'a Yolculukları, Hocaları ve Hadis İcâzetleri" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 48, Aralık 2019, ss. 15-46.

özellikle Hanefî çizgiyi yansıtmada kendisinden öncesinin zirvesini temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-mustalah'ın Yazma Nüshaları

İbn Himmât'ın hadis usûlüne dair yazdığı eserlerinin, son birkaç yıla kadar fark edilmeyişi, üzerinde düşünülmesi gereken ayrı bir mesele olmakla birlikte, bu sadece ona has bir durum değildir. Osmanlı'nın ilmî birikiminin Arap âlemi tarafından ciddiye alınmaması, ülkemizdeki ilim ehlinin de kütüphanelere ve Arapça neşriyâta ehemmiyet vermemişi, muhtemelen söz konusu ihmâlin en önemli sebebidir.

Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-mustalah'ın biri müellif hattı, diğer müellifin vefâtından çok kısa bir süre sonra, yine müellif hattından 1199 yılında el-Hâc Hâfız İbrâhim tarafından istinsah edilmiş iki nüshası mevcuttur. Ayrıca, yine müellifin kendi eserine yazdığı şerhte de eserin metni yer almaktadır.³ Söz konusu müellif nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Servili 000052 numaralı mecmuada kayıtlı olup eser 23b-24b varaklar arasındadır. Müellif hattı olduğu, müellif hattıyla yazılmış diğer eserleri ile mukayese edildiğinde de anlaşılmaktadır. Eserin ikinci nüshası ise, müellifin vefâtından 24 yıl sonra müellif nüshasından istinsah edilip, mukabele edilmiştir. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 000745 numaralı mecmuanın başında 03a-06b varaklar arasındadır. Çok az yazma esere nasib olan güzel ve okunaklı bir hatla yazılmıştır.

Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-mustalah'ın Muhtevası

Hâtimetü'l-huffâz ve müsni-d-i İstanbûl diye şöhret bulmuş olan müellif, hadis usûlünün genel anlamda en meşhur eseri olan İbn Hacer el-'Askalânî'ye ait *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*'inin zaten son derece veciz olan metnini üçte birden daha az bir hacme mahâretle indirmiş; veciz ve belîğ bir üslupla, aynı zamanda da murâd edilen manaya delâleti son derece açık bir üslup ile ihtisar etmiştir. Eser, bu özelliği ile, hadis usûlü alanında ilim yolcularının ezberlemesi en uygun metinlerden biri olma vasfına haizdir. Eser, *Nuhbetü'l-fiker*'in temas ettiği bütün istilahlara yer vermiştir.

Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-mustalah'ın bir diğer özelliği ise, müellifin Hanefî olmasına rağmen, bir Şâfiî olan İbn Hacer'in eserini, özüne sâdik kalarak ve Hanefî yaklaşımı yansıtmadan ihtisar etmesidir. Usûllerin müşterekliği ve ortak

³ *Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-Mustalah*, daha önce biri 2019 yılında, ikincisi 2021'de olmak üzere, ilki bir makale olarak ikincisi de şerhi ve hâşiyesiyle beraber kitap olarak neşredilmiştir (Muh. b. Sa'îd b. Muh. el-Gâmîdî, "Tahkîku *Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-mustalah* (Muhammed b. el-Hasen b. Himmât ed-Dımaşkî el-Hanefî)", *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye li'l-benât bi-Demenhûr*, sayı 4/2, 2019, ss. 495-518; Muhammed b. el-Hasen b. Himmât ed-Dımaşkî el-Hanefî, *Hulâsatü'n-nuhbe ve şerhu hulâsati'n-nuhbeti ve hâşiyetuhâ*, thk. Azât Câmâşif ve Mustafa Celil Âltuntâş, İstanbul: Dâru Bâbi'l-İlm 2021. 128 s.).

zemini dikkate alındığında, ilim geleneği içerisinde bu son derece yaygın bir uygulamadır.

Hulâsati'n-Nuhbe fi'l-mustalah'ın Orijinal Metni

خِلاَصَةُ النَّحْبَةِ فِي الْمُصْطَلَحِ

لِمُحَمَّدِ بْنِ حَسَنِ بْنِ هِمَاتِ الدِّمَشْقِيِّ الْحَنْفِيِّ

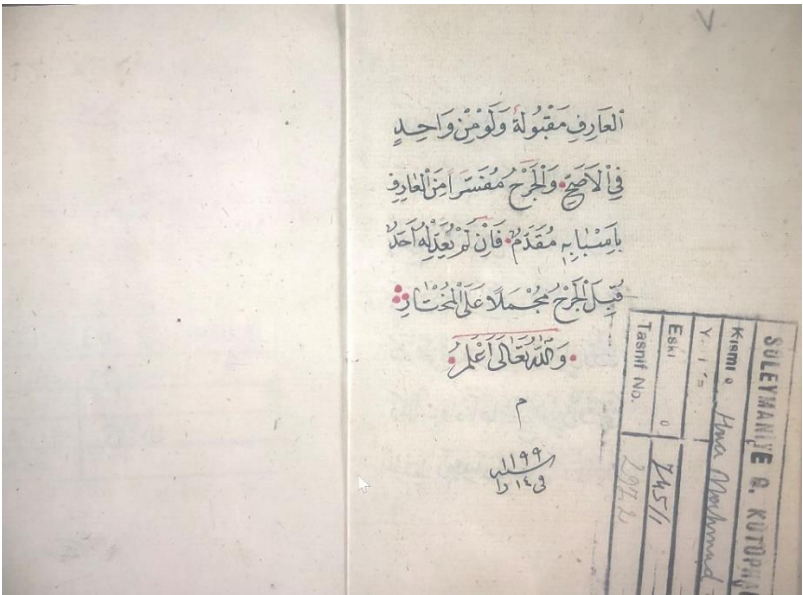
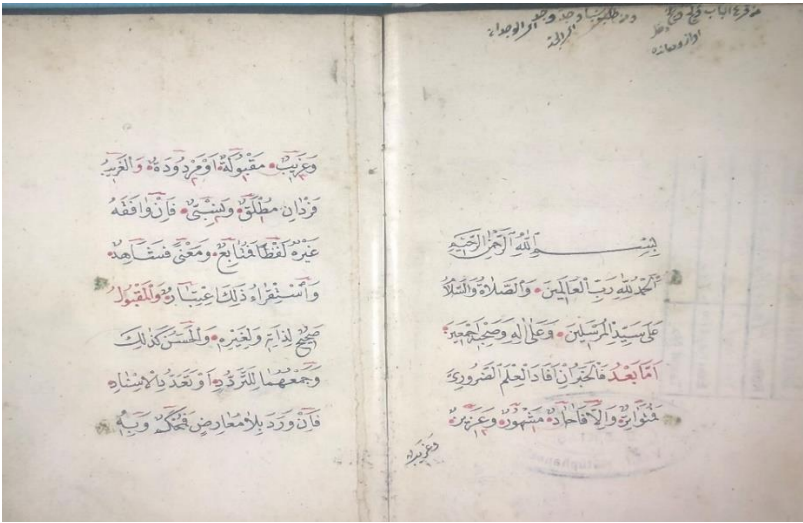
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ أَمَا بَعْدُ فَالْحَبْرِيُّ إِنْ أَفَادَ الْعِلْمَ الضَّرُورِيَّ فَمُتَوَاتِرٌ وَإِلَّا فَأَحَادٌ مَشْهُورٌ وَعَزِيْزٌ وَعَرِيْبٌ مَّقْبُولَةٌ أَوْ مُرْدُوْدَةٌ وَالْعَرِيْبُ فَرْدَانٌ مُطْلَقٌ وَيَسْبِيْهِ فَإِنْ وَافَقَهُ غَيْرُهُ لَفْظًا فَمُتَابِعٌ وَمَعْنَى فَشَاهِدٌ وَاسْتِفْرَافٌ ذَلِكَ اعْتِيَابٌ وَالْمَقْبُولُ صَحِيْحٌ لِذَاتِهِ وَلِغَيْرِهِ وَالْحَسَنُ كَذَلِكَ وَجَمْعُهُمَا لِلتَّرْدُدِ أَوْ تَعَدُّدِ الْإِسْنَادِ فَإِنْ وَرَدَ بِمَا مُعَارِضٍ فَمُحَكَّمٌ وَبِهِ وَأَمَّا الْجَمْعُ فَمُخْتَلِفٌ وَالْحَدِيثُ أَوْ لَا وَثَبَتْ الْمُتَأَخَّرُ فَنَاسِخٌ وَمَنْسُوخٌ أَوْ لَا فَالْتَرْجِيْحُ ثُمَّ التَّوَقُّفُ وَمَتَى خَالَفَ الْأَرْجَحُ رَاوِيًا غَيْرُهُ فَمُخْفُوظٌ وَشَادٌّ وَمَعَ ضَعْفِ الْمُنْبَرِّ مَغْرُوفٌ وَمُنْتَكِرٌ وَالْمَزْدُوْدُ لِسَقَطٍ أَوْ طَعْنٍ وَالْأَوَّلُ إِنْ كَانَ مِنْ أَوَّلِ الْإِسْنَادِ فَالْمَعْلُوقُ أَوْ مِنْ آخِرِهِ فَالْمُرْسَلُ أَوْ وَسَطِهِ مَثَلًا فَبَائِتَيْنِ فَصَاعِدًا مَعَ التَّوَالِي فَالْمَغْضَلُ وَإِلَّا فَالْمُنْقَطِعُ وَخَبْرٌ مَنْ سَمِعَ مَا لَمْ يَسْمَعْ بِصِبْغَةٍ تَحْتَوِي الشَّمَاعَ كَقَالَ فَمُدْلَسٌ وَمَنْ لَمْ يَسْمَعْ فَمُرْسَلٌ خَفِيٌّ وَيَنْدَرُجُ فِي الطَّعْنِ الْمَوْسُوعُ لِكَذْبِ الرَّاويِ وَالْمَثْرُوكُ لِتَهْمَتِهِ بِهِ وَالْمُنْتَكِرُ لِفُحْشِ غَلَطِهِ أَوْ غَفْلَتِهِ أَوْ فَسِقِهِ وَالْمَعْلَلُ لَوْهَمِهِ وَمُدْرَجُ الْإِسْنَادِ أَوْ الْمَنْثَنِ وَالْمَقْلُوبُ وَالْمَزِيدُ فِي مُثْصِلِ الْأَسَانِيدِ وَالْمُضْطَرَبُ وَالْمُصْحَفُ وَالْمُخَوِّفُ لِمُخَالَفَتِهِ وَالْمَهْمَلُ وَالْمُبْهَمُ وَمُجْهَوْلُ الْعَيْنِ وَالْمَسْتَوْرُ لِجَهَالَتِهِ وَالشَّادُّ عَلَى رَأْيٍ لِسُوءِ حِفْظِهِ إِنْ لَارَمَا وَالْمُخْتَلِطُ لَوْ طَارَأَتْ ثُمَّ الْبِدْعَةُ بِمُكَرَّرٍ ضَرْوَرِيٍّ الْعِلْمِ مِنَ الدِّينِ لَا يَقْبَلُ صَاحِبُهَا وَكَذَا بِمُفْسِقٍ مُؤَيَّدٍ عَلَى الْمُخْتَارِ وَمُتَابِعَةٌ الْمُعْتَبَرُ لِمَنْ دُونَهُ تَصَيَّرَ الْحَدِيثُ حَسَنًا ثُمَّ الْحَدِيثُ إِنْ انْتَهَى سَنَدُهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمُرْفُوعٌ أَوْ إِلَى الصَّحَابِيِّ فَقَطُّ فَمُرْفُوقٌ أَوْ إِلَى التَّابِعِيِّ فَقَطُّ فَمَنْ بَعْدَهُ فَمَقْطُوعٌ وَالْمُسْنَدُ مَا اتَّصَلَ سَنَدُهُ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ظَاهِرًا فَإِنْ قَلَّ بِالنَّبِيَّةِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَالْعُلُوُّ الْمَطْلُوقُ أَوْ إِلَى إِمَامٍ كَشُعْبَةَ فَالْعُلُوُّ التَّبَسُّيُّ وَمِنْهُ الْمُوَافَقَةُ وَالتَّبَدُّلُ وَالْمُسَاوَاةُ وَالْمُصَافِحَةُ وَلِكُلِّ عُلُوٍّ تَرْوُلٌ ثُمَّ الرَّاويِ وَالْمَرْوِيُّ عَنْهُ إِنْ اشْتَرَكَا فِي أَمْرِ كَالسَّبِيْنِ فَالْأَقْرَانُ وَإِنْ رَوَى كُلُّ مِنْهُمَا عَنِ الْآخَرِ فَالْمُدْبِجُ وَعَنْ مَنْ دُونَهُ فَالْأَكَابِرُ عَنِ الْأَصَاغِرِ وَإِنْ تَقَدَّمَ مَوْتُ أَحَدِ الشَّرِيكَيْنِ عَنْ شَيْخٍ فَالسَّابِقُ وَاللَّاحِقُ وَإِنْ اتَّفَقَ الرَّوَاةُ عَلَى أَمْرٍ كَصِحِّحِ الْأَدَاءِ فَالْمَسْلَسَلُ وَهِيَ سَمِعْتُ وَحَدَّثْتِي ثُمَّ أَخْبَرْتِي وَقَرَأْتُ عَلَيْهِ ثُمَّ قَرَأَ عَلَيْهِ وَأَنَا أَسْمَعُ ثُمَّ أَنْبَأْتِي ثُمَّ نَأَوْنِي ثُمَّ شَافَهْتِي ثُمَّ كَتَبَ إِلَيَّ ثُمَّ عَنْ وَنَحْوَهَا وَأَوَّلُهَا أَصْرَحُهَا وَأَرْفَعُهَا مَا يَقَعُ فِي الْإِمْلَاءِ وَالْإِنْبَاءِ كَالْإِخْبَارِ لِكِنْ عِنْدَ الْمُتَأَخِّرِينَ لِلإِحْزَاةِ كَعَنْ وَعَنْعَنَةُ الْمُعَاصِرِ سَمَاعٌ إِنْ بَنَتْ اللَّغِيَّ عَلَى الْمُخْتَارِ وَاشْتَرَطَ فِي صِحَّةِ الْمُنَاوَلَةِ الْإِذْنَ بِالرَّوَايَةِ كَالرَّوَايَةِ بِالْكِتَابِ وَالْإِعْلَامِ وَإِلَّا فَلَا عِنْبَةَ بِذَلِكَ كَالْإِحْزَاةِ الْعَامَّةِ وَلِلْمُجْهَوْلِ وَالْمَعْدُومِ عَلَى الْأَصْحَحِ ثُمَّ الْأَسْمَانِ إِنْ اتَّفَقَا لَفْظًا وَخَطًّا فَالْمُتَّفِقُ وَالْمُفْتَرِقُ أَوْ اخْتَلَفَا لَفْظًا فَقَطُّ فَالْمُؤْتَلَفُ وَالْمُخْتَلِفُ أَوْ اتَّفَقَا لَفْظًا وَخَطًّا وَاخْتَلَفَا أَبُوَاهُمَا لَفْظًا فَقَطُّ أَوْ بِالْعَكْسِ فَالْمُسْتَبِيْهِ وَمَنْ الْمُهِمَّ مَعْرِفَةُ طَبَقَاتِ الرَّوَاةِ وَمَوَالِيدِهِمْ وَوَفِيَاتِهِمْ وَبُلْدَانِهِمْ وَأَحْوَالِهِمْ تَغْدِيلاً وَتَجْرِيحًا وَجَهَالَةً وَمَرَاتِبَ الْجُزْحِ وَالتَّغْدِيْلِ

وَأَعْلَاهَا الْوُصْفُ بِأَفْعَلٍ كَأَوْتَيْتِ النَّاسِ أَوْ أَكْدَبْتَهُمْ ثُمَّ نَحْوُ ثَقَّةٍ ثَقَّةٍ أَوْ دَجَالٍ وَوَصَّاعٍ وَكَذَّابٍ وَأَذْنَاهَا شَيْخٌ أَوْ لَيْتٌ وَسَيِّئُ الْحَفْظُ وَفِيهِ أَذْنَى مَقَالٍ وَتَذَكِّيَةُ الْعَارِفِ مَقْبُولَةٌ وَلَوْ مِنْ وَاحِدٍ فِي الْأَصْحِ وَالْجَزْحُ مَفْسَرًا مِنَ الْعَارِفِ بِأَسْبَابِهِ مُقَدَّمٌ فَإِنْ لَمْ يَعْدِلْهُ أَحَدٌ قَبِلَ الْجَزْحُ مُجْمَلًا عَلَى الْمُخْتَارِ وَاللَّهُ تَعَالَى أَعْلَمُ أَنْتَهَى.

Ekler: Hulâsâtü'n-Nuhbe fi'l-mustalah'a ait Nüshalara Ait Görseller

1-2. Hulâsâtü'n-Nuhbe fi'l-mustalah'ın Süleymaneyi Kütüphanesi, Servili 000052'de kayıtlı Müellif Hattu Nüshanın Unvan Sayfası (23b-24b)

3-4. Hulâsatu'n-Nuhbe fi'l-mustalah'im Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi 000745 numaralı mecmuanın başında (03a-06b) yer alan, müellif hattı ile mukâbele edilmiş nüsha